

Над Україною дзвони гудуть

I

«Старший боярин», повість Тодося Осьмачки, — це наче сама Україна. Мережана-гаптована, золотом вишивана, словом за серце беручка, у масних черноземлях, у соняшному бринінні, в місячній поводі-зливі.

Автор каже, що дія діється в червні 1912 року. Не вірте йому. Ніщо в повісті час, і рік, і день. Є довічна Україна — царство мертвих, і живих, і не народжених ще українців. Вибирають до четвертої російської думи. Катують кати Гонту. Літає Богданова чайка. Невмируща бувальщина живе в душах поколінь. Що раз сталося, — триває вічно: дзвони в соняшному тумані ще чують звуки, вирвані з них дзвонарями минулої неділі, і котяться ті звуки притишеним гудінням від черкаського села аж до далеких морських берегів. Діди і батьки живуть у дітях. Щастя і покута за гріх — родові і спадкові. І досі триває гайдамаччина. І досі існує благословенна тиша колишніх священничих садиб. Можна говорити з мертвими, і вони благословлять на шлюб і на життя. Не вірте авторові, що дія діється 1912 року. Діється вона у довічній, невмирущій Україні — Україні людських душ. І безлітно-довічно гудуть над нею дзвони: то промені сонця тремтять, то бджоли гудуть, то дзвони церковні лунають.

За винятком може Шевченкових віршів і Гоголевих українських повістей, наша література ще не знала такої української книжки, як «Старший боярин» Осьмачки. Якщо можна перелити Україну в слово, — то це повість Осьмаччина. Якщо може слово пах України пронести, — то пахтить ця книжка всією запашистю України. Якщо можна в слові збудувати батьківщину-державу, — то це вона збудована, зримо і живовидячки.

Перед нами не фотографії. Фотографії мертві і відтворюють мертву застиглість випадкової мінли. А тут перед нами образ. Зігнувши закони механічності, поет схопив закони сутності. Ось іде Корецька з церкви додому: «Видно було, як красувалися жита і стояли густі зелені пшениці, над якими звисали кібці й дзвеніли жайворонки. А їм знизу здавленою луною відповідали перепелиці хававканням... Дикі качки та лиски з польових озер криком. І лисиці, скликаючи лисенят гавкітливим ляцанням... А бджоли, оси і джмелі тягли через поля свою окрему,

гостру і тужливу прекрасну мелодію, і теплішу, і яснішу за соняшне гаряче проміння. І здавалося, що то над українськими полями гудуть луни від тих дзвонів, що в давніх-давніх прогомоніли з усіх земних церков на радіщі людям у великі свята»... Жадна фотографія не вмістить цього багатства: жайворонки і перепелиці, качки і лиски, лисиці з лисенятами, бджоли, оси, джмелі, нечутні минулі дзвони... Жадне людське ухо чи око не спостереже цього одразу. Але це — одна симфонія погожого соняшного дня. Це твір мистецтва. І це зветься — Україна.

Вона тоне в повені світла. Срібляють і золотяться скелі під місяцем. Світиться Гордій Лундик, коли переходить кладку. В ясний день він струшує з себе «цілі пригорці ламаного та битого світла на землю». Світиться не тільки видимий світ. Свічіння проймає і звуки і запахи. Світиться біла тиша. Рядна в хаті п а х н у т ь соняшним промінням. Пишно д в и г т и т ь зачарована місячна тиша. На світлому теплі вливається в кімнату бджолине гудіння. Довжелезні жовті нитки від сонця тягнуться мокрими та гарячими кінцями по землі, лишаючи за собою розпарену мокринь і тягучу млюсть. Золотий пил спадає з сонця жайворонкам на крила. Чи ж не правда: ви бачите ці дзвони? ви чуєте цей пилок? ви вдихаєте цю тишу?

Учені називають це синкретизмом: переплутання почуттів. У повісті Осьмачки це називається теж: Україна. В усіх її виявах разом. Як єдність, п'янка і пишно-гаряча. Так ми бачили: в образі злилися всі чари і епохи. Тепер бачимо: в ньому злились усі почуття.

Але ще далі: зливаються і простори. Нам називають Тясмин і Тернівку, Лебединський і Копитанівський ліси. Не шукайте їх на мапі. Дарма. Все це неістотне. Географія важить так само мало в повісті, як і фотографія. Перспектива тут виведена з приписів плаского натуралізму. Українське село виростає до розмірів космічних. Мовчазна сільська церква — під самим місяцем. Ось місяць спускається на її хрест. Мить — і хрест, не витримавши тягара, падає разом із місяцем за ограду. Нам можуть потім скільки завгодно пояснювати, що це так тільки здалося Гордієві. Ми не віримо. Ми своє знаємо: Україна Осьмаччина межує з космосом. Вона — на пружі світобудови. Тому ми вже не здивуємось, коли почуємо, що місяць був прив'язаний другої ночі до хреста тоненькою павутинкою, щоб не зірвався він в чорну немірність ночі, а ось летітиме нічний жук, зачепить павутинку, порве її — і не стане місяця. Тому ми бачимо, як ото сонце с п у щ е н е на рох-

мистрівські поля. Тому ми знаємо: може вся ніч з місяцем і зорями перегнутися дівочим станом у Гордієвих обіймах... А коли смерть зайшла до хати Корецької і запанувала там тиша, що її тільки шашель у кутку догризав, стало чути того маленького вісника смерти аж у другому селі, і у відповідь йому, саме у відповідь йому, там завила собака...

Світ, виведений з вузьких рамок натуралістичної правдоподібності, світ, схоплений як нерозривна єдність, світ, ототожнений з Україною, є такий, бо він сприйнятий очима духу. Тому тут природа така людяна і наслідує кожний порух людських душ, а люди відчують себе дрібкою природи. В хвилину туги вікна заходяться сльозами; в день весілля дружки-птахи вранішнім співом готують появу молодої, тополя прибралася тисячами маленьких лискучих дзеркалец-листочків, — і от нарешті показується над селом голова молодої — сонця.

Як пишно, наче звої блискучого састу, розгортає Осьмачка свої розлогі порівняння, від яких у такому обсязі давно вже відвикла в нас не тільки проза, а навіть і поезія: «Голос побивався під небом, ридав, благав... Так буває орлиця, вкинута в клітку, спочатку б'ється грудьми, головою, пазурями об іржаві ґрати, але заюшена кров'ю і знесилена падає без руху, ждучи, поки спрагнене волі невгавуче серце кине її знов у смертельний та нерівний бій з холодним залізом неволі». У цілі притчі біблійного стилю розгортаються порівняння, і ритм їх — величавий ритм помаху орлиних крил. А монологи! Скільки часу, затуркані скупими приписами натуралістичних течій, герої наших творів не зважувалися на монолог. Тепер ми знов почули монологи, виливи в самоті самотніх душ. І як розкішно прозвучали ці монологи — Гордія, старої Корецької, Варки, вирвані з настирливої механічності, надокучливої умовності діалогу (Бо діалог — така ж умовність у літературному творі, як і монолог). То віршем у прозі любовним, то псальмою-молитвою, то голосінням Ярославни на міських заборах.

Хто був учителем Тодося Осьмачки в такому пишному, урочому, святковому сприйманні світу? В такому вмінні зібрати все притаманне, питоме, зрікшись пласкої механічності? Микола Гоголь. Це ж у Гоголя розкішним килимом стелилися порівняння і гармонізованим патосом поривали монологи. Це ж у Гоголя птиця не могла долетіти до середини Дніпра і мусіла вертатися, — хоч за підручником і з досвіду кожному відомо, що птиці і океани перелітають.

Бо у Гоголя є міт великої української річки. І в Тодося Осьмачки є міт України. Мистецьке мислення повісти — мітичне мислення. Що ж дивного, що в своїх коріннях воно сягає ще далеко поза Гоголя. В світ української мітотворчості і демонології. В світ української легенди і казки.

Ось чому ми не знаємо: хто співає тужну пісню під місяцем над річкою: Варка чи відьма або потопельниця? А може це просто билиця, бодай її пам'ять була не прийняла? Ми не знаємо: Харлампій Пронь мчить вороним конем чи легендарний мрець пекельник Маркура Пупань? Автор хитрує: він знає, що його читач скептичний і звик механічно мислити; тож він до всього добирає «правдоподібні» пояснення, реальні факти. Але не вірте, читачу. Він знає, що світ чудесний і іраціональний. Не дайте збіднити свою уяву про світ. Вірте авторові не тоді, коли він розшифровує і розтлумачує, а тоді, коли він показує. Вірте, що Маркура продав свою душу чортві; що домовик заплітає коням гриви і тримає під своєю опікою хату і все, що в хаті, а живе він на горищі над гаком, забитим у сволок; що на цвинтарі завжди є одна безхресна незапечатана душа, яка з заздрости ламає ночами хрести на чужих могилах; вірте в сни, що їх так чудесно снять і так докладно оповідають герої повісти; вірте в увесь ритуал веснянкових і купальських свят, Вербних неділь і Різдва, Великоднів і Маковія. Вірте, бо там говорить голос предків, а голос предків — це ж і ваш голос, і голос ще не народжених дітей ваших. Вірте, бо це — свято, правда, краса і духовість ваша. А автор тільки посміюється з вас, підсуваючи вам «імовірні» механічні пояснення. Вся його книжка — чудесна казка, запахуций міт. І навіть «реалістичні» деталі тут казкові. Хіба не казка чудесне зродження кохання між Гордієм і Варкою? Хіба не казка оті лісові розбійники-експропріатори? Хіба — кінець-кінцем спитаємо — не казка все життя? Не гінка високостанна легенда? Не чудесний героїчний міт? Треба тільки бути гідним його.

А проза життя, — спитаєте ви? Щоденний побут у копткій нудзі своєї повторності? Але в світі чарівної України Тодося Осьмачки і проза перетоплена в чисту поезію. Ні, він не боїться показати ані кричущі поросята, яких треба упорати на ніч, ані відро, в якому дають свиням пійло з дерти, ані наймичку, що, сидячи коло підпіччя, заминає макогоном сало в макітрі; кабінетні мумієзнавці поділили світ на поетичне і прозаїчне; для живої, здоро-

вої, повнокровної людини світ — цілість, і поезія є в усьому. Такий Тодось Осьмачка.

Особливо вражає його сміливість у використанні псевдо-прозаїчних слів і образів у порівняннях. Вони сповнені несамовитої сили, якої не досягнути ніколи жадному з лицарів збляклих слів. Ось образ альпіністів: вони «визлазять на найстрімкіші верхів'я гір, шукаючи Божої бороди, аби вчепитися в неї і погойдатися над світом хоч би хвилину, а там і звійтися вниз гнівною бурею десь на дикі скелі мовчазного небуття». Ось соняшний день: він такий прозорий, «що якби хто уважний глянув з-під церкви на небеса, то побачив би там і зорі, і на великих пальцях ніг нігті, освітлені сонцем, у того янгола, який щоранку летить з заходу на схід назустріч сонцю». Навіть сонце серед літнього дня в Осьмачки чуває себе, «як спітнілий, розпарений господар у маленькій коморі, увійшовши туди з поля дістати з бодні сала».

Кололітературних гомункулів аж пересмикуватиме від Осьмаччиних хрюоннути, клацнути, репати, луснути і т. под. «Моралістів» виведуть з рівноваги Осьмаччині еротичні сцени — прекрасні і сповнені життя і здоров'я, як чудесні «Дівичії ночі» Шевченкові. Що ж, відомо, що голос кастратів виплеканіший, ніж у нормальних людей. Волиємо одначе і літературу не кастровану. А щодо грубости, то її тут і сліду нема. Бо в світі Осьмаччиної казки і найгрубіші деталі одуховлені і включені в міт. Тільки цей міт вони роблять незвичайно видимим, дотиковим, живосильним, конкретним.

Конкретність Осьмаччиного бачення світу часом аж страшна. В хвилину найбільшої напруги він не забуває в кінці своєї фрази довісити якийсь важучий і ваговитий деталь. «Варка, обернувшись лицем до лутки, дала волю почуттю, що скидалося на плач... Від його не здригалися ні плечі, ні стан, вкутаний в зелений халат з червоними смугами по краях». Варка уявляє собі своє черниче майбутнє: доведеться їй «все робити, хоч і під доглядом доброї матушки Карташової, але для того, аби згодом стати такою, як ікона, твердою та холодною і проточеною червоточиною... Страшнішою, ніж трухляві дошки, не вжиті на домовину і складені десь у монастирському льоху». Оці конкретні подробиці, доточені здебільшого до кінця фрази, коли, здавалося, і думка і фраза вже добігли свого кінця, створюють до речі і особливий ритм Осьмаччиної прозової мови.

Ритм цей теж дуже своєрідний. Хоч часом автор удається до якоїсь особливо підкресленої логічності, загалом його фраза має не доказовий, а розлогоповідний характер, обтяжена відокремленими зворотами, позбавлена нервовости, включена в єдиний потік мови анафоричними сполучниками. Це фраза казки, піднесена часто до біблійної урочистости. Можна уявити собі повість Осьмачки, надруковану як текст Біблії: нумерованими фразами-стихами. Вона цілком до такого членування надається. І в ритмічності свого членування вона складається в єдиний, суцільний потік, що велично і плавко струмиться від початку до самого кінця, без гістерії, без нервових пересмиків. Вона тече таким же єдиним потоком, як поетове чуття, як жизність людей, природи, космосу. І все разом складається в розкішну казку — міт України.

II

Один з персонажів драми Ігоря Костецького говорить, що наша доба — доба ідей: люди більше не живуть просто, вони мислять ідеями, почуття перекладають на мову ідей, борються і вмирають не за віру, пристрасть або інстинкт, а за ідею. В мистецьких творах нашого часу майже завжди все визначене певною ідеєю, і заради її демонстрування написаний твір.

В цьому розумінні «Старший боярин» Осьмачки — не сучасний твір. Він не переслідує жадної ідеї в тому сенсі, який тепер у це слово вкладають. Він не накидає жадних вимог діяти так чи так, робити щось або не робити. Він не перекладається ні на мову публіцистики, ні на мову філософії. Він залишається передусім і тільки твором мистецтва. І в цьому його сила.

Це не значить, що він не пройнятий єдністю світосприймання. Він нею перейнятий може більше, ніж інші твори нашої сучасної літератури. Це не означає, що автор не має своїх поглядів на суспільство і суспільний розвиток. Він їх має і висловлює в кількох місцях. Але це значить, що події, образи і словесна тканина повісти розгортаються не стосовно до тих поглядів, а за властивою їм внутрішньою логікою мистецького твору.

Вихідна теза авторового світосприймання — мізерність людини супроти космосу. Маленьке людське серце б'ється тривогою, відчуваючи пустку світової безодні. Людина бачить себе ніби центром світу, але на кожному кроці

переконуюється, що вона залежить від природи і для природи зовсім байдужа. В серці говорить голос кривди «до когось великого, на якого немає ні суда, ні справи». Чому кожна людина мусить нести «велике сирітське не зароблене у долі горе»? Життя варте прокляття: хоч воно прекрасне, але коротке й стражденне, приречене незрозумілій долі.

Друге прокляття людини: її самотність. Блукають самотні душі і з'єднатися не можуть. Звідси — туга нестерпна.

Ці засновки, песимістичні підвалини Осьмаччиного світосприймання, сміливо можна вважати за авторові, бо їх висловлюють усі головні персонажі повісти: Гордій, Варка, о. Діяковський. Те ж саме висловлює і назва твору. Самотні душі шукають порятунку від нестерпної самоти в злитті. Гордій може знайти собі світ через Варку, Варка — через Гордія. Але Варка суджена іншому, не нареченим, а тільки старшим боярином може вона покликати на своє весілля Гордія. Іншій нареченій належить Гордій — костистій смерті. І чи не всі люди в Осьмачки — тільки старші бояри на весіллі своєї молодой? гине стара Корецька; розбите життя о. Діяковського. Пустошаться тихі садиби. Чорні сили тяжать над людьми; зловісні прикмети підстерігають кожний їхній крок: на пекельному коні ввижається їм страшний Маркура Пупань, кукувалкають сичі, страшні передчуття стискають горло. Бійся, людино, тремти! Ти безсила в страшному і знадно-прекрасному світі. Доля обійде тебе. Не бути тобі нареченим!

Такі засновки світосприймання Осьмаччиного в повісті, але тільки засновки. Його світ занадто прекрасний, щоб ми повірили в можливість забарвити його в чорний колір. Має людина в Осьмачки силу, що здатна подолати самоту і загубленість свою в космосі. Ця сила — почуття любови, що з'єднує душі і тіла. Велике чуття згоди між теплом твого ества і мого. Думкою ми приймаємо і міряємо світ. Чуттям — ми міняємо його. Це наше чуття забарвлює світ, змушує його сяяти скалками ясноти чи тьмаритися в пелені туману. Це воно зароджує світ, уже зруйнувавши мільйони незначних світів раніше. Це ним дихають діди, баби, жінки і хлопці і дівчата, і шепочуть одне другому «люблю, люблю, люблю». Це воно, подолавши непереможні, здавалося б, перешкоди, з'єднує Гордія з Варкою, вирвавши її з монастиря, а його з розбій-

ницької ватаги. І повість кінчається на тому, що Гордій таки стає чоловіком тієї, котру кохав, переставши бути старшим боярином. Почуття людини до людини — ось що єдине може дати людині щастя.

А нещастя? В чому їхня причина? Осьмаччин світ не знає часу, що міряється годинниками й календарями. Це одночасний світ мертвих, живих і ненароджених. Сироти сьогодні покують гріхи, заподіяні вчора. Це пусте, що не вони вчинили ті гріхи. Вони і їхні предки — це одно. Тому страждають і гинуть герої Осьмачки, що на них відомщаються гріхи їхніх предків*. І головний їхній гріх — загибля України.

Тут «філософія» повісті Осьмаччиної переходить у «соціологію», — трошки наївну, але по-своєму цілісну. Україна для Осьмачки — не географічне поняття, а передусім духове. Вона виглядала б так, як село, в якому порядкував о. Дмитро Діяковський: без жадної бідної хати, без хлопа і пана, селянський рай, на засадах християнської любови до ближнього побудований, цікавий до науки і мистецтва, сповнений глибокої людяности, християнської доброти і своєрідного націоналізму — мазецинства. Тут панувала б гармонія і щирість, висока моральність і зростання з власних національних джерел. Герої Осьмачки формулюють цей ідеал не тільки в етико-моральних, а і в економічних категоріях: це має бути царство «рідної дрібновласницької стихії», що «спілкуватиметься з міським українським робочим людом». Ідеал Шевченкового селянського раю. Здійснення Кулішевого гасла про нез'єднанність українського серця з панським.

Утопія чистого селянського раю окреслюється і в програмі «Першого куреня вільних українців», що експропріює російських і зросійщених поміщиків, а здобуті гроші роздає працьовитим селянам, що не мають землі. Правда, Гордій Лундик щось там говорить кілька разів про свої «соціал-демократичні переконання», але і він дає себе захопити цій утопії і, розуміючи її безнадійність, присиднується все таки до акції «Першого куреня».

А що це утопія в наші дні, це добре усвідомлює і Осьмачка. Він журиється, що впала стара Україна і «не сила

* З цього логічно мало б випливати, що космос — не хаос, а є в ньому вічна порядкуюча сила, великий Суддя і Месник. Але він не розкритий у повісті Осьмачки.

була козацька поставити до світового столу на захист України ні дипломата мудрого, і ні однієї книги великого поета у їх бібліотеки, і ні однієї картини у їх музеї, і ні одного вченого до їх академій, який розумівся б і на політиці, і на мистецтві». Уже це виходить поза межі селянського раю. Але найбільша його скорбота, — «що прийдешня Україна буде горем, без якого жити не можна вже й сьогодні на землі», — себто, що вона буде інакша і вже не здійснить його веселкової селянської утопії.

Але це погляди Осьмачки, а його симпатії — по боці цієї утопії, і його повість оспівує цю утопію. І як Шевченко твердив, що Господь карає Україну за Богдана і за скаженого Петра, — за тих, хто знищив Україну, так і герої Осьмачки караються за провинці тих, хто руйнував світлість селянського раю. Чорний, пекельний символ цих винуватців — страшний Маркура Пупань, оповитий у найстрашніші фарби, що їх дає наша демонологія. Він панський лановий, він зрадив мужиків і служить чужому панові. Це його гріх, і тому він — знаряддя кари. Це він губить Корецьку, а через його дружину — о. Дяковського — і пустошіють їхні садиби, руйнуються їхні господарства, стаючи неначе велетенські домовини, і обливається кров'ю серце поета.

Для оспівування господарства, господ Осьмачка знаходить найнижчі і наймогутніші слова. Недурно кінець священникової садиби він порівнює із зруйнуванням Києва татарами — це для нього однаково страшні катастрофи. Недурно Гордій, помстившись на Проневі, новому втіленні Маркури Пупаня, і ключ від його садиби шпурляє у рів. Є незримий зв'язок між людиною Осьмаччиною і її маєтком. Гине одне — гине і друге. Тому програма російської креатури Проня — довести Україну до зубожіння й руїни. Зубожіє Україна — і люди її нанівець зводяться.

Така ця «соціологія» Осьмаччина, коли подати її вилучено. Але Осьмачка — хвалити Бога — не соціолог, а поет. І «соціологія» в його творі фігурує як момент етичний, а не сама в собі. Етично вона використана в протиставленні російських зайд українській утопії селянського раю. Естетично вона влита в образи демонології, в образи поетичні, в образи пригодницького роману, вона розчинена в них майже без решти — і тут Осьмачка безумовно сильний. Ми ще раз повертаємося до того твердження, яким починали: в повісті Осьмачки

говорить внутрішня логіка мистецького твору, вона командує і вирішає. Логіка філософії і соціології — на цілком підрядній ролі, вона не визначає нічого. Судити твір Осьмачки за критеріями філософії чи соціології — все одно, що судити філософський чи соціологічний твір, виходячи з критики тих кількох метафор, що вжиті в цьому творі.

Та візія єдності світу в його позачасових і позапросторових первнях, яку розгорнув Осьмачка в «Старшому боярині» — явище небувале не тільки в нашій літературі своєю своєрідністю. Якщо в своїй соціально-утопійній частині воно явно спирається на Шевченка, то в мистецькій свого попередника воно має в Гоголі. Це Гоголь наближався до такого цілісного сприймання українського світу — природи і людей. Він умів так неймовірно повднувати фантастичне з реальним, візії з дійсністю, чарівне з огидним. У нього ж можна знайти зародки песимізму Осьмаччиного, що випливає з відчуття загубленості людини в космосі, і зародки обоготворення почуття кохання.

З Гоголем, а через нього і з старою нашою розбишацько-пригодницькою повістю, в'яжуться генетично і жанрові ознаки повісти Осьмаччиної: сполучення суб'єктивної ліричності з напруженістю сюжету майже пригодницької повісти: історії про кілька вбивств, про нещасливе кохання, про втечу дівчини в монастир, а потім з монастиря, про полонення парубка розбійниками. В гострій сюжетності причина того, чому повість Осьмачки захоплено читає некваліфікований читач; для кваліфікованого читача сюжет повісти — чиста умовність, але з тим більшим захватом він відкриває в книжці найвище, що йому може дати твір своєї літератури: образ України в віках, України, що над нею соняшні дзвони невмирущо гудуть. Хай цей образ повернений в Осьмачки більше в минуле, ніж у майбутнє. Сам поет знає, що майбутнє росте з минулого.

Створення цього образу — висока удача і неоціненна заслуга. Минуть роки, хібащо анекдотом лишаться в підручниках історії літератури бляшаний шум і шамотня сучасних майстрів інтриги, наклепу і самореклями, а повість Осьмачки триватиме доти, доки існуватиме українська література. А може і не тільки українська. Бо, нікого не наподобляючи, Осьмачка висунув у своїй повісті багато такого, що висували одночасно незнані йому сучасники з інших країн, звичайно, по-своєму. Осьмаччин

погляд на герметичну закритість людських душ і неможливість їх злиття тоді ж таки у Франції опрацьовував Сартр; Осьмаччину єдність живих і мертвих, перетворення часу з календарного на сутній тоді ж таки в Америці слідом за Лі Мастерзом опрацьовував Т. Вайлдер. І багато можна навести таких паралель. Це сповняє нас гордістю і радістю: поки шкільні педанти, яким так же легко зрозуміти суть української літератури, як верблюдові пройти крізь вушко голки, захиляються від радості, встановивши, що якийсь початківець обікрав якогось чужого поета, і роблячи з цього висновок, що самостійної української літератури не було, нет і бить не может, майстрі українського слова українську літературу творять як рівноправну і рівночасну з літературами інших народів.

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
XX СТОЛІТТЯ

**ЮРІЙ
ШЕРЕХ**
*ПОРОГИ
І ЗАПОРІЖЖЯ*

Література. Мистецтво. Ідеології

Три томи

ТОМ I

Харків
«Фоліо»
1998